O GALEGO E A LUSOFONÍA: A «NOSA LINGUA» E «OS DA BANDA D'ALÁ»

Xoán Carlos Lagares

Universidade Federal Fluminense

(Niterói, Rio de Janeiro)

Na veira do Ming

- E os da banda d'alá son mais estrangeiros
que os de Madri?

(Non se soupo o que lle responderon o vello)

CULTURA DE FRONTEIRA E LINGUA MINORITARIA

Os nenos na obra de Castelao, así como na vida, adoitan facer cuestionamentos simples e rotundos sobre a realidade, deses que nos deixan sen palabras, que ameazan o precario equilibrio en que vivimos, que fan tremar o noso imaxinario, esfumando as siluetas dos obxectos máis cotiáns e banais e obrigándonos a adoptar posicións inéditas perante o mundo. Inicio este texto con ese coñecidísimo debuxo do álbum *Nós*, tantas veces citado, e tento coar o meu propio ollar ao punto de vista novo, asombrado e indagador dese neno. O meu xesto talvez poida parecer *infantil*, sen que deba ser por iso considerado «inxenuo». Non convoco aquí a Castelao para reproducir o discurso ideolóxico do nacionalismo galego, que identifica en *Madri* «o estranxeiro»; tampouco pretendo erguer un simple panfleto lusófilo, na saudade dun mundo noso tristemente perdido.

No debuxo de Castelao, a *estranxeirice* é unha cuestión de grao, de máis ou menos¹. O neno non pregunta se os da banda de alá do río Miño son estranxeiros como os de *Madri*, o que pregunta é se son «máis» estranxeiros que os de *Madri*, tentando encontrar o seu lugar, por aproximación, na relación co «outro», no universo sempre dinámico das identidades. Esa pregunta radical, que impide calquera posibilidade de resposta categórica, non matizada, é feita precisamente na beira do Miño, na fronteira.

Como sabemos, o trazado de fronteiras políticas constitúe unha profunda intervención sobre a ecoloxía das linguas, pois muda (ás veces, chega a cortar radicalmente) as relacións entre os falantes dun e doutro lado, e provoca diferentes orientacións das falas en dirección aos respectivos centros normativos.

¹ Utilizo, con absoluta liberdade estilística, un sufixo moi produtivo no portugués brasileiro para formar substantivos e que, como se ve, tamén lle acae moi ben ao galego. Tamén fago uso da forma empregada por Castelao para referirse ao nome da capital do Estado español, que por un feliz acaso coincide coa forma que se utiliza no Brasil.

Partindo dunha visión ecolóxica, como a proposta por Calvet (2004), podemos dicir que o establecemento dunha fronteira política entre Estados produce modificacións tanto nas prácticas, pois dificulta o contacto cos «da banda d'alá» e impón diferentes modelos de lingua, como nas representacións, ao intervir na delimitación dos imaxinarios —por exemplo, a respecto do que é ou non é «a nosa lingua». As representacións, pola súa vez, inflúen fortemente nas prácticas, que co tempo poden acabar por darlles a razón.

Non digo nada novo se afirmo que a simple posibilidade de podermos imaxinar o galego e o portugués como dúas entidades lingüísticas diferenciadas, e de as podermos así nomear, procede desa fronteira política que é tamén un límite simbólico. Máis difícil é chegar a un acordo sobre o alcance e as reais consecuencias desa realidade histórica. Así como os panoramas sociolingüísticos, a fronteira tamén foi mudando ao longo da historia: en termos políticos, debeu ser inexistente durante toda a Idade Media (onde a única fronteira real, aínda que porosa, era a das relixións), restrinxida ás elites letradas e a certos produtos comerciais durante o Antigo Réxime, e efectivamente presente e relevante para o xeral da poboación só na Modernidade, despois da invención do Estado-Nación contemporáneo e da noción de cidadanía.

Sen dúbida, unha diferenza fundamental nos procesos de mudanza histórica entre as falas galegas e portuguesas reside no feito de que no noso caso o centro normativo para o cal tenden as realizacións lingüísticas está en *Madrid* e pertence a un outro idioma, o castelán. E o galego, por estar sometido á condición minoritaria, dificilmente consegue restabelecer a comunicación co outro lado da fronteira, pois esa condición, tal e como a definiu o sociolingüista Lluís. V. Aracil (1983), implica a satelización da lingua e da cultura en relación ao idioma hexemónico. Os falantes minoritarios sono precisamente porque non conseguen dialogar directamente coa diversidade lingüística do mundo sen pagaren as taxas alfandegarias impostas pola lingua que constitúe o seu centro gravitacional.

Podemos dicir que, en diversos graos, dependendo do alcance que teña conseguido o movemento de resistencia lingüístico-cultural, os falantes minoritarios son aqueles que non poden ler os autores clásicos da literatura universal na propia lingua, ou ver os filmes feitos noutras latitudes (practicamente todos os que chegan aos cinemas) subtitulados ou dobrados no propio idioma, ou que non teñen a oportunidade de adaptar os nomes estranxeiros de políticos ou artistas

internacionais ao propio sistema fonolóxico se non é pasando polo filtro da lingua hexemónica. Alén diso, as linguas dependentes acostuman adoptar os estranxeirismos e os empréstitos lingüísticos, ou mesmo os neoloxismos, sempre a partir do idioma en volta do cal gravitan. A deriva provocada por esa situación de dependencia condiciona unha boa parte das mudanzas lingüísticas. A condición minoritaria defínese, como se ve, pola relación que a lingua mantén coas outras linguas e maniféstase sobre todo no bilingüismo desigual na relación coa dominante. No noso caso, esa desigualdade está presente na tendencia xeral a que todo falante de galego sexa tamén falante de español, mentres que non todo falante de español, na Galiza, fala igualmente galego².

O proceso de satelización que orixina a condición minoritaria da lingua ten consecuencias internas, mais tamén externas. O galego é minoritario porque os falantes temos que levantar a man e reclamar atención todo o tempo, ao punto de parecermos ás veces estrañamente egocéntricos, só para que se recoñeza a nosa existencia, oculta debaixo da condición de cidadáns españois e encuberta pola idea xeneralizada de que a cada Estado nacional lle corresponde apenas unha lingua. Ese preconcepto explica que no imaxinario de moitas persoas con quen falo dese asunto no Brasil o galego apareza representado como un «portuñol», unha mestura de español e portugués. Nesa perspectiva, o mundo estaría dividido en Estados monocromáticos, exactamente como nos mapas dos atlas políticos que estudamos na escola, e a lingua oficial do Estado representaría unha especie de cor pura, e todas as outras realidades lingüísticas serían mesturas desas cores básicas esenciais. Na realidade, a condición minoritaria do galego tampouco é totalmente responsábel por esas imaxes, pois a elas contribúe en boa medida o modo en como se constituíu historicamente o imaxinario brasileiro en relación coas linguas (Orlandi 2002; Mariani 2004). E non se pode negar que aínda é socialmente moi poderoso o mito de que o Brasil é un país monolingüe, inda que no seu territorio se falen arredor de duascenas linguas (entre as indíxenas e as dos inmigrantes) (Rodrigues 2002; Oliveira 2003).

² Algúns sectores sociais, minoritarios mais tan poderosos que guían a política do actual goberno galego, opóñense radicalmente a calquera política lingüística no ensino que ameace mudar esa situación. E iso demostra como o bilingüismo desigual é importante para manter a hexemonía social do español na Galiza e a minorización do galego.

Sempre me causou unha certa irritación comprobar que o nome da miña cidade, A Coruña, era coñecido no Brasil só na súa versión española, *La Coruña*. Por ese nome, que o propio club exhibe con orgullo provinciano, é coñecido o seu equipo de fútbol, o «Deportivo»; así é representado na escrita en todas as ocasións, mesmo en traducións literarias feitas a partir do español de textos escritos orixinariamente en galego. Na versión brasileira da novela de Manuel Rivas, *O lapis do carpinteiro*, por exemplo, o protagonista é preso e case asasinado no cárcere de «La Coruña» (sic), a pesar de o texto dicir orixinariamente que foi «na Coruña» onde eses feitos aconteceron.

Nese sentido, os intrincados camiños da tradución móstrannos como a condición minoritaria se manifesta tamén internacionalmente, e como é importante que as políticas internas de promoción da lingua se vexan acompañadas de efectivas medidas de divulgación externa. Para alcanzar algún «recoñecemento» é preciso primeiro darse a coñecer. O relato de Rivas «A lingua das bolboretas» é traducido ao español como *La lengua de las mariposas*, e serviu de base ao roteiro do filme titulado do mesmo modo. Cando se presenta o filme no Brasil, a mala tradución do español, que parece partir do absoluto descoñecemento da orixe galega (acochada así nun inextricábel pasado), é *A língua das mariposas*. Mais as «mariposas» son en terras brasileiras aqueles bichos nocturnos que voan arredor das luces e non as bolboretas de que fala o conto de Rivas. O coñecemento da orixe galega podería ter evitado o malentendido, pois a única intervención necesaria para que o título do relato galego puidese figurar como portugués estándar redúcese ás consoantes líquidas do substantivo «bolboreta ~ borboleta».

Como indican os teóricos da enunciación, o «eu» defínese na propia instancia do discurso, existe cando toma a palabra para inaugurar un proceso comunicativo, sempre dirixíndose a un outro (Benveniste 1988: 279). Non hai afirmación da identidade sen comunicación. A minorización da lingua na Galiza e a virtual inexistencia do galego para a maioría dos falantes de portugués non son fenómenos diferentes, senón dúas dimensións dun mesmo fenómeno. Veremos a seguir posíbeis camiños que nos permitan atravesar lugares, no maior país de lingua portuguesa, para tentar superar algunhas das limitacións impostas pola condición minoritaria.

O GALEGO NO BRASIL: POSÍBEIS CONTRIBUCIÓNS PARA A HISTORIA E A POLÍTICA

Se socialmente a lingua que falamos é case descoñecida no Brasil, no mundo académico, contrariamente, polo menos para a extensa e produtiva lingüística brasileira, podemos falar hoxe dun proceso de redescuberta do galego. O interese en describir o portugués brasileiro (PB), para así poder delimitar a súa real distancia / proximidade co portugués europeo, guiou os estudos lingüísticos no Brasil nos últimos tempos. Un marco importante dese proceso foi o proxecto NURC, que desde os anos 80 do século pasado describe a «norma urbana culta» das principais cidades brasileiras, isto é, as realizacións lingüísticas dos falantes das clases medias-altas urbanas do Brasil. O coñecemento da «norma culta» brasileira convertíase en fundamental para enfrontar os preconceitos lingüísticos asentados entre a poboación como consecuencia da imposición dun patrón lingüístico lusitano (e lusitanizante), distante das falas reais, en relación a aspectos básicos da gramática da lingua³.

Algúns autores, entre os que destaca, pola abundancia e calidade da súa produción nese sentido, Marcos Bagno, defenden a elaboración dunha norma prescritiva brasileira a partir das realizacións orais e escritas efectivamente «cultas» no Brasil, e tentar tirar a «norma curta» (Faraco 2008) do seu pedestal. Toda unha xeración de lingüistas brasileiros socialmente comprometidos leva adiante unha auténtica batalla social, que comeza a dar os seus froitos, contra a estreiteza gramaticaleira dos puristas ultraconservadores, que ao conectaren inmediatamente co imaxinario dominante sobre a lingua, ategado de preconceitos ao servizo da exclusión socioeconómica de amplos sectores da sociedade, sempre tiveron gran predicamento nos medios de comunicación.

³ Castilho (2006) resume algunhas das características do portugués brasileiro, como, entre outras, o uso do pronome persoal nominativo en función acusativa, o emprego de *ter* por *haver* nas construcións existenciais, a formación de verbos de movemento coa preposición *em* ou a colocación do pronome persoal átono en posición predominantemente proclítica, que son xerais entre os falantes cultos do Brasil. Outros fenómenos moi frecuentes tamén nas realizacións deses falantes aínda están socialmente marcados, como a simplificación da morfoloxía verbal, en ocasións reducida á oposición 1ª persoa do singular / outras persoas, a negación dupla, o uso do suxeito pronominal da oración infinitiva no caso oblicuo ou o emprego crecente de *a gente* por *nós*. Nun libro recente, titulado provocadoramente *Não é errado falar assim! Em defesa do português brasileiro*, Marcos Bagno (2009) explica e documenta abondo na prensa escrita até cincuenta características do portugués brasileiro aínda «condenadas» polo purismo gramatical.

Case ao mesmo tempo, e como consecuencia lóxica desa aproximación á realidade lingüística brasileira, foise desenvolvendo o proxecto *Para a História do Português Brasileiro*. O lugar do galego nos estudos históricos do portugués, por causa da visión nacionalista portuguesa que sempre os orientou, era frecuentemente un non-lugar, ou un lugar incómodo, restrinxido no mellor dos casos á lingua das cantigas medievais. Nas historias do portugués, despois dese episodio histórico, perdíase a pista ao galego, mergullado no «domínio oficial do castelhana» (Câmara Jr. 1985: 18). Marcos Bagno (2011)⁴ explicita esa ocultación do lugar do galego:

Também no caso do português, a ciência filológica sentirá a necessidade de criar um nome que dê à língua pátria uma origem digna. Para começar, a gramática histórica, nascida no século XIX, vai estabelecer um mito: o mito de que «o português vem do latim», o que historicamente e geograficamente é um erro. O português vem, sim, mas é do galego, é a continuação histórica da língua românica que surgiu no extremo noroeste da península e foi sendo levada cada vez mais para o sul da franja ocidental da península no processo de Reconquista empreendido pelos soberanos portugueses. O galego, sim, vem do latim vulgar falado naquela região. Mas seria uma grande desonra para uma língua imperial como a portuguesa reconhecer como sua «mãe» uma língua pobre, falada por uma gente rústica, sem poder político. Daí o mito de que «o português vem do latim», que se encontra estampado em todos os livros de história da língua portuguesa.

Como tento explicar noutro lugar (Lagares 2008), na lingüística histórica e na filoloxía, que se converten en hexemónicas entre os estudos da linguaxe precisamente no século XIX, apréciase claramente o compromiso ideolóxico cos procesos de construción nacional do liberalismo burgués, de maneira que as investigacións sobre a orixe da lingua son postas ao servizo da delimitación daquilo que se entende por lingua nacional. No caso do portugués, percíbese claramente esa dificultade para recoñecer o lugar do galego no proceso de constitución

⁴ Ese texto, a modo de epílogo, pecha un libro que ambos organizamos co título *Políticas da norma e conflitos lingüísticos*, publicado en 2011 pola editorial Parábola, de São Paulo. Os traballos que reúne foron case na súa totalidade presentados nun ciclo de conferencias promovido polo Núcleo de Estudos Galegos da Universidade Federal Fluminense.

histórica da lingua. E talvez por ese motivo a lingua medieval aínda é máis coñecida no Brasil coa etiqueta de «portugués arcaico» (Mattos e Silva 2006).

Por outro lado, identifico o mesmo xesto ideolóxico na tentativa máis contemporánea da lingüística galega de establecer fronteiras temperás, na propia Idade Media, entre galego e portugués, e interpretar a variación diatópica da época como «reagrupamentos independentes» das falas galegas e portuguesas (Mariño 1999: 105). Se os panoramas sociolingüísticos van mudando e con eles as nocións de lingua experimentan mutacións, como explica Monteagudo (1999: 88), non podemos pretender encontrar o noso obxecto actual no pasado. Efectivamente, a lingüística, como toda «ciencia», traballa con idealizacións, que son tamén necesarias para poder construír o relato histórico, mais non podemos facer que aquilo que xorde como consecuencia dun método (dun punto de vista) e que está condicionado pola nosa percepción política actual, pois a historia constrúese inevitabelmente desde o presente, pase por ser «a realidade» —xustificando así, de paso, o propio presente.

Posibelmente o estudo comparativo entre falas galegas e brasileiras veña a desordenar algunhas das certezas sobre as cales se viña asentando a historia do portugués. Unha desorde saudábel, que pode iluminar moitos aspectos aínda pouco claros das variedades de portugués faladas no Brasil. Nese sentido, intúo que pór o galego en escena pode achegar elementos para as dúas hipóteses que hoxe se enfrontan nos debates sobre as orixes do PB (Castilho 2010: 185-195). Segundo un dos puntos de vista actuais, a base sobre a cal se formou o PB sería o portugués catrocentista europeo (Moraes de Castilho 1998; Naro e Scherre 2007), nunha época, por tanto, en que, como dicía anteriormente, a fronteira política entre reinos pouco podía incidir nas prácticas orais da maioría dos falantes. Para a outra hipótese, denominada crioulista, o PB formaríase despois dun proceso de crioulización, como consecuencia do contacto coas linguas indíxenas e africanas faladas no Brasil (Baxter / Lucchesi 1997). Mesmo para esta hipótese o estudo do galego pode ser importante, pois recoñecer esa continuidade histórica, ou as variacións que se rexistran desde os primordios da lingua, non significa reivindicar a «paternidade» ou establecer un principio de determinación. Polo menos, na medida en que nos situemos de partida contra calquera «mito da orixe». Ao contrario, a comparación co galego (e mesmo con outras variedades románicas peninsulares) pode axudar a verificar hipóteses sobre outras influencias na formación do PB.

Recentemente, autores que protagonizaron e lideraron moitos dos traballos de investigación nesa liña procuran encher ese oco, refacer esa falla que supuña a ausencia do galego nos estudos históricos sobre a lingua portuguesa. E é importante (é fundamental) que investigadores e institucións académicas galegas colaboren nesa tarefa, e reivindicar o lugar que lle corresponde ao galego na historia do portugués, sen esencialismos nin narrativas míticas das orixes. Sen utilizar a historia como álibi ou xustificativa para reivindicar calquera tipo de preeminencia, idea de paternidade ou mero privilexio por orde de antigüidade do galego, sen caermos na tentación de inventar unha delirante (e, recoñezámolo, a esta altura do xogo, francamente risíbel) «galegofonía». Nese sentido, falar dun «galego do Brasil», por moito que nos compraza, serve para construír enunciados que só nos satisfán a nós mesmos, que dificilmente conseguen provocar aproximación nin empatía e que, no actual estado das cousas, só poden suscitar incompreensión ou desconfianza. A pesquisa continuada, de carácter tamén histórico, sobre o lugar das falas galegas na relación coas portuguesas e brasileiras debería servir, desde o meu punto de vista, para construír unha nova visión do que coñecemos como «lusofonía».

Como explica Faraco (2011), nun texto presentado como conferencia de peche do I Congreso Internacional de Lingüística Histórica de Salvador, no estado da Baía, a noción de lusofonía está case ausente nos discursos sobre a lingua no Brasil. Esa noción está relacionada co proxecto colonizador portugués, mais non tivo a oportunidade de desenvolverse do mesmo modo en que o fixo a francofonía, a anglofonía ou, nos últimos tempos e dun modo tamén particular, a hispanofonía⁵, por causa da falta de poder económico e articulación política internacional de Portugal:

A primeira observação que deve ser feita é que o tema da lusofonia parece ser fundamentalmente de interesse português. Raramente é mencionado e discutido no Brasil.

⁵ Ese concepto, de feito, ten pouca tradición entre os estudos hispánicos, pois está «cuberto» por unha outra noción máis ampla, a de «hispanismo», dotada de connotacións non apenas lingüísticas senón tamén culturais en sentido amplo, e mesmo raciais. Usamos aquí o termo «hispanofonía» no sentido que lle dá Del Valle (2007: 37-38), como «una ideología lingüística [...], un sistema de ideas, o mejor, de ideologemas, en torno al español históricamente localizado que concibe el idioma como la materialización de un orden colectivo en el cual España desempeña un papel central».

Nesse sentido, tem razón a profesora (de orixe sãotomense) Inocência Mata (2004: 225) quando diz: *De cunho e causa portugueses, os africanos oscilam entre sua aceitação e a sua recusa, enquanto entre os brasileiros o termo [lusofonia] não tem história.*

Nas poucas ocasións en que o termo é usado, adoita vir acompañado de emotivas exaltacións líricas, e forma parte dun discurso idealizador da realidade, como, por outra parte, é habitual nestes casos. Sobre ese aspecto Faraco (2011) puntualiza o seguinte:

Nesse discurso de exaltação e celebração, não há, evidentemente, espaço para uma leitura crítica da exploração colonial. Ou do papel central que os luso-brasileiros exerceram no tráfico internacional de escravos africanos durante 300 anos; não há espaço para discutir o estado de imensa miséria social, econômica e cultural em que foram deixados, no momento da independência, os territórios africanos e asiáticos que estiveram sob o domínio português; não há espaço para deixar visíveis a ideologia e as práticas racistas do colonialismo português na África; não há também espaço para compreender a heterogeneidade dos diferentes países, salvo se ela puder ser reduzida ao exótico e devidamente folclorizada (a culinária, por exemplo); e, mais ainda, não há espaço para se reconhecer e discutir o fato de que a língua portuguesa funciona socialmente também como forte fator de discriminação e exclusão nas sociedades em que é falada.

O galego pode cumprir un papel importante na «lusofonía», na medida en que contribúa a construír unha nova concepción dese termo, máis democrática, decididamente policéntrica e horizontal. Como concluía Faraco nunha conferencia en Vigo en 2010, contamos para iso coa simpatía irrestrita dos nosos «primos distantes» brasileiros, que na actualidade orientan e lideran, debido ao seu poder económico e influencia internacional, a xeopolítica global do portugués.

A colaboración entre investigadores e institucións académicas galegas, portuguesas e brasileiras pode contribuír, nese sentido, á construción de novos coñecementos sobre variación lingüística no ámbito histórico do galego-portugués, na espera de que eses coñecementos cheguen á escola, o que hoxe é tamén preocupación prioritaria de moitos lingüistas brasileiros. A intervención no ensino é unha forma de influír e mesmo de transformar os imaxinarios. É sen dúbida un camiño longo e difícil, sobre todo cando o investimento público en educa-

ción aínda está lonxe do desexábel, como acontece no Brasil, mais que vale a pena percorrer. A mellor lingüística brasileira está comprometida nese camiño, e a galega podería acompañala, lado a lado, sendo *parceira*, e contribuír coa súa visión histórica e o coñecemento acumulado sobre diversidade lingüística. E nese sentido é importante subliñar que a *parceria*, outro termo brasileiro do cal xa se apropiou para sempre o meu galego, implica reciprocidade.

Por outro lado, o que podemos chamar «caso galego» tamén comeza a ser visto con interese no Brasil por causa da nosa experiencia glotopolítica en xestión da diversidade lingüística, un ámbito de actuación en que ben se podería incrementar a colaboración mutua. Estamos en vías de observar, segundo Gilvan Müller de Oliveira (2007: 90-91), un cambio político-lingüístico nos estudos da linguaxe, cos lingüistas a esforzarse na construción «da sociedade dos dereitos lingüísticos, do plurilingüismo, do respeito à diversidade, da gestão democrática dos conhecimentos gerados historicamente em todas as línguas do mundo».

Se a lexislación lingüística, sobre todo no que se refire á cuestión das minorías que non falan portugués, aínda está moi pouco desenvolvida no Brasil, o interese por ese aspecto da realidade é cada vez maior. E o ollar dos investigadores e técnicos lingüísticos vóltase para as sociedades que xa teñen unha ampla experiencia nese sentido, de modo que xorde espazo aí para o traballo conxunto.

Non temos o xeito de non recoñecer que Europa é un modelo de integración, de xestión da diversidade e de defensa de dereitos humanos (e tamén lingüísticos) para o resto do mundo (a pesar das sombras, os esquecementos e as contradicións que tamén a constitúen). No entanto, temos cousas importantes que aprender, en termos lingüísticos e culturais, coa experiencia de integración iniciada polo Mercosul. A integración lingüística entre os ámbitos do castelán e o portugués estase a realizar partindo de bases moi distintas, e está a ofrecer xa resultados moi diferentes, ás que podemos observar na realidade europea —onde mesmo falar de integración é claramente esaxerado. Debido ao poder económico do Brasil, o interese en aprender portugués comeza a ser cada vez maior en todo o cono sur americano. Ademais, a política de relacións lingüístico-culturais entre os países do Mercosul baséase no principio da reciprocidade. Un certo imaxinario sobre o portugués (como lingua menor?), que está presente nos discursos de autoridades e axentes políticos españois da difusión internacional da lingua, parece impedir a comprensión desta realidade (Valle / Villa 2005).

Unha experiencia educativa de fronteira entre o Brasil e Arxentina, Uruguai, Paraguai e Venezuela paréceme exemplar nese sentido: trátase do Proxecto de Escolas Interculturais Bilingües de Fronteira. No marco desa iniciativa, escolas de ambos os lados da fronteira comparten un mesmo proxecto pedagóxico e intercambian os seus profesores, que durante a metade da semana imparten as súas aulas do outro lado, na súa propia lingua, e colocan os estudantes (e eles mesmos) nunha situación de inmersión lingüística. Nunca un modelo parecido de integración chegou a ser considerado no noso contexto, nin sequera na dúbida fronteira lingüística entre Galiza e Portugal.

O PORTUGUÉS PARA NÓS E UNHA POLÍTICA LINGÜÍSTICA GALEGA PARA A «LUSOFONÍA»

Abordar o que o portugués representa para nós lévanos inevitabelmente a falar do conflito normativo na Galiza. O problema da norma converteuse, se é que non o foi sempre, nunha cuestión ontolóxica, que remite ao problema do «ser» da lingua. Por iso suscita con frecuencia irrefreábeis respostas emocionais e actitudes de fondo relixioso. Tamén é unha cuestión de poder. Non quero fuxir do debate, mais tampouco quero facer do meu discurso motivo para anatemas nin consagracións (o cal non impide que veña a recibir uns e outras). Non me interesa a metafísica da lingua, moito menos o dogma relixioso. Limitareime a moverme no avespeiro das estratexias político-lingüísticas.

Nese sentido, non comparto nin a percepción do portugués como ameaza, nin a esperanza case milenarista nun portugués salvador. Ver a lingua do outro lado da fronteira como un perigo para o proceso de elaboración do galego supón unha especie de encastelamento, o que no noso caso, como dicía, pode ter consecuencias nefastas. Desde o meu punto de vista, esa visión imposibilita a única oportunidade que o galego ten de sacar a cabeza do lado de fóra do curto espazo en que está confinado, na esfera do español, para conseguir respirar. Alén diso, o portugués sempre foi unha referencia, de forma máis ou menos constante e en graos diversos, no proceso de «planificación de corpus» do galego.

Os discursos sobre o galego-en-si sitúanse na órbita da «ideoloxía da autenticidade» (Woolard 2008), que pretende crear autoridade lingüística a través do

investimento na asociación entre unha comunidade concreta, local, e a lingua que expresa o seu espírito. Esa «ferramenta ideolóxica», como di Woolard, xorde na visión romántica das nocións de pobo, lingua e nación. Os discursos sobre o galego-fóra-de-si, contrariamente, ven no portugués (ou nunha determinada idea de portugués) o desenvolvemento moderno do galego, e enxergan aí a única saída para a nosa situación sociolingüística.

Os argumentos utilizados nesa perspectiva son de orde utilitarista ou pragmática, encaixan frecuentemente no discurso do liberalismo lingüístico e participan da construción daquilo que Woolard (2008) chama «ideoloxía do anonimato». Para esa «ferramenta ideolóxica» a autoridade reside no feito de que a lingua non pertence a ninguén, é de todas as partes e de ningún lugar, e asenta sobre a construción (nunca «anónima») dunha variedade estándar que condensaría de forma neutral, natural e obxectiva as características esenciais da lingua. Os defensores desta opción toman frecuentemente a «hispanofonía» como modelo, e ignoran as enormes diferenzas históricas que existen entre este ámbito lingüístico e a «lusofonía», por exemplo, no referente ao papel das Academias (que no ámbito lusófono nunca son «Academias da lingua»). O feito de que eses discursos se fundamenten no máis radical antiespañolismo talvez mostre de forma paradoxal como funcionan os sutís mecanismos da dominación cultural.

A peculiar constitución do galego e as súas circunstancias históricas colócanos nunha situación complexa, mais que pode permitírnos pensar para alén das dicotomías. Convértese en fundamental por iso encontrar a tanxente que esnaquiza o misterio, a quinta folla do trevo, como dicía Cortázar, quen tamén exclamaba: «Entre o si e o non, que infinita rosa dos ventos!».

En termos de estratexia política e cultural, e partindo da situación en que nos encontramos, o portugués representa unha oportunidade para abrírmonos a outros mercados, para participarmos en redes de comunicación que están fóra da órbita do español, onde xa estamos de feito inseridos. Para iso é necesario que o portugués teña (un) lugar na Galiza. Primeiramente, no universo educativo. Certamente, pode resultar extemporáneo e, no momento actual, talvez ilusorio, pretender falar do lugar do portugués no noso sistema educativo cando nin o do galego está garantido. Mais é moi significativo que a Galiza estea por detrás de Estremadura no proceso de implantación dos estudos de portugués no ensino básico e secundario.

Segundo a visión histórica da lingua de que falaba anteriormente, e pensando nunha adecuada educación lingüística, a diversidade do portugués europeo, brasileiro e africano debería ter algún lugar nas propias aulas de galego. Calquera proceso de integración cultural é unha vía de dous sentidos, e non é razoábel defender o lugar do galego nos estudos lingüísticos portugueses e brasileiros sen contemplar o espazo que esas falas poden ocupar na nosa propia historia e no noso ensino. Con frecuencia, políticos de todas as cores fan referencia ás oportunidades lingüísticas que se nos presentan aos galegos por termos aí, a apenas un paso, o mundo que se expresa en portugués. Mais ninguén parece disposto a dar ese paso⁶. Aquela campaña lanzada pola Fundación Vía Galego e o Concello de Santiago, «Aprende em 25 segundos a ler em português», indica un camiño que hai que percorrer.

Podemos considerar non apenas unha proba da debilidade das políticas lingüísticas para o galego, implementadas polos sucesivos gobernos autonómicos, senón unha mostra do fracaso do noso sistema educativo, que aínda hoxe moitos galegos non sexan capaces de interpretar correctamente a grafía «ç» e lean Valen[c]a en vez de Valen[s]a, cando cruzan o río Miño, ou que na *ementa* ou *cardápio* dun restaurante portugués ou brasileiro moitos aínda non recoñezan unha outra versión do seu propio «queixo» e lean quei[x]o onde ven escrito «queijo». A través do galego aprendemos a vivir na diversidade, e esa diversidade esténdese por catro continentes. Velaí máis un argumento para a nosa lingua, utilizado abondo polo galeguismo político e cultural durante todo o século XX. Concibir Galiza como un espazo aberto e plural pasa por facer dela unha auténtica fronteira, tal como a entende Eliana Rosa Sturza (2009: 21):

[...] não sendo mais um lugar de limite preciso, de defesa dos estados nacionais, mas como um espaço alargado, uma nova territorialidade. Neste espaço, circulam línguas, as

⁶ Citarei só, a modo de exemplo, dúas declaracións de políticos do PP. O ex-presidente Albor en entrevista do 26 de maio de 2010 ao *Xornal de Galicia* dicía o seguinte: «O galego é a nosa lingua natural, aínda que non no meu caso porque eu fun castelanfalante en Santiago e empecei a falar galego despois, por responsabilidade. Ademais de por ser noso, o galego é importante porque é unha maneira de aprender portugués facilmente e esta lingua fálana máis de 200 millóns de persoas». O actual presidente galego, Alberto Núñez Feijóo, lembraba no Centro Galego de Londres, en outubro de 2009, que cincocentos millóns de persoas falan inglés, catrocentos castelán e douscentos portugués, para defender as vantaxes dun modelo supostamente trilingüe no ensino, en inglés, castelán e galego.

persoas bilinguajam ou plurilinguajam, porque pensam o mundo a partir desse local, na sua complexidade ambiental, sem estar necesariamente fora da relação com o exterior [...].

Por outro lado, nun espazo lingüístico policéntrico, a comunicación entre os falantes das diversas variedades garántese co contacto frecuente, coa circulación dos produtos culturais en todas as direccións, que fai que os trazos que marcan o falar dos outros sexan recoñecíbeis, identificábeis na súa diferenza. E que converten o diálogo posíbel, pois permítennos ensaiar as necesarias tentativas de aproximación e recoñecer xa os posíbeis lugares desde os cales pode aparecer ruído na comunicación.

Esas descubertas adoitamos facelas os galegos de forma espontánea, e sen estarmos preparados en moitos casos para elas, cando un futbolista brasileiro é fichado por un equipo local e dá unha entrevista na televisión, cando viaxamos para facer turismo nun país de lingua portuguesa ou cando emigramos ao Brasil. Infelizmente, aínda estamos en situación de vernos obrigados a reivindicar o noso dereito colectivo ao galego, mais mesmo así non me parece absurdo esixir tamén o dereito ao portugués, a nosa lingua que non é nosa.

Con esa bagaxe estaremos máis preparados para facer circular os nosos produtos culturais no ámbito lusófono, sen renunciarmos por iso a soar como soamos. É en certa medida sorprendente que ningún goberno galego sentise a necesidade de formular nunca unha política lingüística específica para a «lusofonía». Que non exista un programa detallado de convenios de colaboración coas institucións políticas e culturais da lingua portuguesa, ou que non funcionen xa programas especificamente galegos de intercambio de profesores e estudantes universitarios ou proxectos interescolares como o que relatei anteriormente entre o Brasil e os países hispanofalantes limítrofes.

En relación co Brasil, os lectorados de galego da Xunta fan un labor académico de difusión moi notábel, malia que a súa actividade dependa en boa medida (ou case exclusivamente), como no resto do mundo, do compromiso individual das persoas que os dirixen. Así, por exemplo, nos casos que mellor coñezo, o Núcleo de Estudos Galegos da Universidade Federal Fluminense e o Programa de Estudos Galegos da Universidade do Estado do Rio de Janeiro, as actividades de difusión da cultura galega son variadas: aulas de lingua e literatura nos

cursos de Letras, cursos de extensión sobre lingua e cultura, ciclos de cinema, conferencias e xornadas sobre literatura, e publicacións de revistas e libros de estudos galegos, sobre lingua, literatura medieval ou emigración.

É importante crear as condicións para que eses núcleos, centros e cátedras, sediados en universidades brasileiras, participen máis activamente no ámbito académico, e interveñan desde unha perspectiva galega nos debates que interesan e mobilizan aos investigadores daquel país, coa proposición de cuestións que encontren eco nos medios intelectuais e xornalísticos. Referíame antes ás contribucións que desde o galego se poden facer á historia do portugués ou ás políticas lingüísticas no Brasil, mais outras cuestións sociohistóricas máis amplas, relacionadas coa herdanza medieval na cultura brasileira ou coa emigración durante o século XX, por citar apenas dous exemplos, encontrarían inmediatamente interlocutores no ámbito académico e espertarían interese pola nosa cultura e historia alén dos muros universitarios.

Sería moi desexábel que se pensasen estruturas organizativas diferenciadas para a colaboración cultural con Portugal e o Brasil, que, ultrapasando o propio ámbito dos lectorados, abordasen a inserción da cultura galega nese espazo comunicativo para alén da venda dunha «marca-logo» ou da propaganda arredor dun produto turístico como o Camiño de Santiago. Isto é, que en vez de seguir os roteiros marcados polos institutos de difusión cultural dos Estados nacionais, actuasen sen colocar como prioridade o lucro inmediato no mercado dos bens culturais e estivesen máis abertas á creatividade e á innovación en todos os campos⁷.

De feito, a pesar da ausencia de iniciativa institucional, non faltan proxectos individuais e de asociacións culturais para fortalecer os lazos lingüísticos coa lusofonía. Algúns dos nosos creadores e artistas xa percorren eses camiños, no ámbito da música, por exemplo, Uxía Senlle ou máis recentemente Carlos Núñez, e procuran para o galego un lugar nos fluxos internacionais do sistema

⁷ Como expón Margarita Ledo Andión (2009: 72): «Ao non poder ficar só no valor de cambio para os bens culturais que lle outorgan sentido ao discurso simbólico-político e cidadán, ao discurso colectivo, as nacións sen estado, ao igual que outros espazos comunitarios menos regrados ca nación-estado convencional (penso, entre outras nas comunidades indíxenas), ben puidera ser un lugar onde a gobernanza poderá ter lugar e onde, sen entrar en contradición coa creatividade, a innovación / experimentación e mesmo a propiedade intelectual non tanto como copyright se non, dende a tradición europea, como dereito aural, é dicir, moral, os bens das industrias culturais non se avalíen só polo seu impacto económico nin se defina a súa viabilidade só en termos de rápido retorno monetario».

galego-portugués. Como o personaxe do conto «A Terceira Margem do Rio», das *Primeiras Estórias* de Guimarães Rosa, podemos facer acontecer o novo, o inusitado, cando por riba das clasificacións dicotómicas, dos límites ou das definicións que tentan simplificarnos, decidimos habitar a terceira marxe do río, na correnteza constante do mundo que se expresa en portugués:

Só executava a invenção de se permanecer naqueles espazos do río, de meio a meio, sempre dentro da canoa, para dela não saltar, nunca mais. A estranheza dessa verdade deu para estarrecer de todo a gente. Aquilo que não havia, acontecia.

BIBLIOGRAFÍA

- ARACIL, LL. V.: «Sobre la situació minoritária», en *Dir la realitat*, Barcelona, Edicions Països Catalans, 1983, pp. 171-206.
- BAGNO, M.: *Não é errado falar assim! Em defesa do português brasileiro*, São Paulo, Parábola, 2009.
- «O que é uma língua? Imaginário, Ciência & Hipóstase», en X. C. LAGARES e M. BAGNO (orgs.), *Políticas da norma e conflitos linguísticos*, São Paulo, Parábola, 2011, pp. 355-387.
- BAXTER, A. N. e D. LUCCHESI: «A relevância dos processos de pidginização e criouliização na formação da língua portuguesa no Brasil», *Estudos Linguísticos e Literários*, (número especial) (1997), pp. 65-83.
- BENVENISTE, É.: *Problemas de lingüística geral I*, Campinas, Pontes, 1998.
- CALVET, L.-J.: *Por unha ecoloxía das linguas do mundo*, Santiago de Compostela, Laiovento, 2004.
- CÂMARA JR., J.: *História e estrutura da língua portuguesa*, Rio de Janeiro, Padrão, 1985.
- CASTILHO, A.: «O Português do Brasil», en R. ILARI, *Linguística Românica*, São Paulo, Ática, 2006, pp. 237-285.
- *Nova Gramática do Português Brasileiro*, São Paulo, Contexto, 2010.
- FARACO, C. A.: *Norma culta brasileira; desatando alguns nós*, São Paulo, Parábola, 2008.
- «Lusofonia: utopia ou quimera. Língua, história e política». Conferência de encerramento do I Congresso Internacional de Linguística Histórica. Salvador (BA).
- LAGARES, X. C.: «Galego-português e o mito das origens», en C. VILLARINO PARDO, E. TORRES FEIJÓ e J. L. RODRÍGUEZ (orgs.), *Da Galiza a Timor. A lusofonia em foco. Volume I*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 2008, pp. 763-772.
- LEDO ANDIÓN, M.: «O(s) sentido(s) da relación Galiza-países lusófonos», *Grial. Revista Galega de Cultura*, 184, XLVII, 2009, pp. 69-75.
- MARIANI, B.: *Colonização Lingüística. Línguas, política e religião no Brasil (séculos XVI a XVIII) e nos Estados Unidos da América (século XVIII)*, Campinas, Pontes, 2004.
- MARIÑO, R.: *Historia da lingua galega*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 1999.
- MATTOS e SILVA, R. V.: *O português arcaico. Fonologia, morfologia e sintaxe*, São Paulo, Contexto, 2006.
- MONTEAGUDO, H.: *Historia social da lingua galega*, Vigo, Galaxia, 1999.
- MORAES DE CASTILHO, C. M.: «Seria quatrocentista a base do português brasileiro?», en R. V. MATTOS e SILVA (org.), *Para a história do português brasileiro. Primeiros estudos. Vol. 1*, São Paulo, Humanitas / FAPESP, 1998/2001, pp. 57-90.
- NARO, A. J. e M. M. P. SCHERRE: *Origens do português brasileiro*, São Paulo, Parábola, 2007.
- OLIVEIRA, G. M. de: «As línguas brasileiras e os direitos linguísticos», en GILVAN MÜLLER DE OLIVEIRA (org.), *Declaração dos Direitos Linguísticos. Novas perspectivas em política linguística*, Campinas, Mercado das Letras, ALB, Florianópolis, IPOL, 2003, pp. 7-12.
- «A “virada político-lingüística” e a relevância social da lingüística e dos linguists», en D. A. CORREA (org.), *A relevância social da lingüística. Linguagem, teoria e ensino*, São Paulo, Parábola, Ponta Grossa, UEPG, 2007, pp. 79-93.
- ORLANDI, E.: *Língua e Conhecimento Lingüístico. Para uma História das Idéias no Brasil*, São Paulo, Cortez, 2002.
- RODRIGUES, A. D. I.: *Línguas Brasileiras. Para o conhecimento das línguas indígenas*, São Paulo, Edições Loyola, 2002.

- STURZA, E. R.: «Políticas Lingüísticas e Globalização. Fronteiras, Histórias Locais e Políticas Lingüísticas», en C. M. Maximino CARVALHO ALONSO (org.), *IV Encontro Internacional de Pesquisadores de Políticas Lingüísticas*, Santa Maria, Sociedade Vicente Palloti, Universidade Federal de Santa Maria, Associação de Universidades Grupo Montevideu, 2009, pp. 19-22.
- VALLE, J. del: «La lengua, patria común: la hispanofonía y el nacionalismo panhispánico», en J. del VALLE (org.), *La lengua, ¿patria común? Ideas e ideologías del español*, Madrid, Iberoamericana, Frankfurt am Main, Vervuert, 2007, pp. 31-56.
- e L. VILLA: «Lenguas, naciones y multinacionales. Las políticas de promoción del español en Brasil», *Revista da ABRALIN*, vol. 4, n.º 1 e 2, 2005, pp. 197-230.